

908 (477.63)

В. 10

П. ВАРГАТЮК
А. ДОЛЬЧУК

**Рудна скарб-
ниця Півдня**

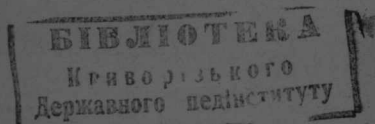
9(С2):338

В 18 к

В книзі П. Л. Варгатука та А. В. Дольчука коротко розповідається про виникнення Криворізького залізорудного басейну, його розвиток за роки Радянської влади, про участь трудящих Криворіжжя в боротьбі за владу Рад, за побудову соціалізму і створення матеріально-технічної бази комунізму.

В книзі використаний великий фактичний матеріал, зібраний авторами.

Розрахована на широке коло читачів.

141375

I—VI розділи книги написані кандидатом історичних наук П. Л. Варгатуком, VII—XVI розділи — кандидатом історичних наук А. В. Дольчуком, XVII—XIX розділи написані колективно — П. Л. Варгатуком і А. В. Дольчуком.

1—6—4

121—66М

Від авторів

Той, хто вперше знайомиться з Кривим Рогом, дивується його своєрідній топографії, захоплюється чудовою архітектурою нових районів, збудованих за роки Радянської влади, і звичайно ж не може залишитись байдужим перед грандіозними розмірами міста.

Тут є чим захоплюватись, є чому дивуватися! Сучасне Криворіжжя розкинулось більш як на 70 кілометрів уздовж витягнутого з півночі на південь залізорудного басейну, а ширина його місцями досягає 20 кілометрів. Фактично Кривий Ріг охоплює весь басейн, тому поняття «Кривий Ріг», «Кривбас» і «Криворіжжя» стали тотожними.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції територія сучасного міста входила в три повіти Херсонської та Катеринославської губерній — Херсонський, Олександрійський та Верхньодніпровський. Як економічний район Кривбас був широко відомий у країні. До революції він давав понад дві третини видобутку залізної руди Росії і приносив мільйони карбованців прибутку капіталістам.

Містечко Кривий Ріг та робітничі селища басейну залишались вкрай занедбаними і неблагоустроєними, позбавленими елементарних комунальних послуг. Типовим житлом робітника була землянка, а «вогнищем культури» — шинок і церква.

Давно, назавжди відійшло в небуття це страшне минуле міста. 50-річчя Радянської влади Кривий Ріг зустрічає як благоустроєне соціалістичне місто, високорозвинутий індустріальний і культурний центр України. Обличчя сучасного Криворіжжя визначають багатогалузева промисловість, нові великі житлові масиви, інститути, технікуми, школи, палаци культури і відпочинку, кінотеатри, лікарні, парки, стадіони, електрика, газове опалення, водопровід, трамвай, тролейбус — все те, чого не було в дореволюційному місті.

Багаті історія, революційні традиції Криворіжжя. Перші виступи робітників і селян проти царизму, поміщиків і капіталістів розпочались тут ще до 1905 року. Кривбас був одним із районів, де розгорнулись значні класові битви в роки першої російської революції. Трудящі басейну брали активну участь у боротьбі за встановлення влади Рад, зі зброєю в руках захищали завоювання Великого Жовтня на фронтах громадянської війни, в роки Великої Вітчизняної війни героїчно боролись проти ворога на фронті, трудом кували перемогу в тилу країни. Бойовий шлях 28 жителів міста увінчаний званням Героя Радянського Союзу, тисячі — нагороджені орденами і медалями. Не скорились ворогу і ті, хто попав під тимчасову окупацію, — десять підпільних груп і кілька партизанських загонів діяло в цей час на Криворіжжі.

В післявоєнні роки край руди й металу не тільки був відроджений, а й далеко пішов уперед. Розширилась потужність діючих підприємств, з'явилися нові галузі промисловості. Найважливішою серед них стала гірничозбагачувальна.

Разом з економікою міста ростуть і люди, виховується комуністичне ставлення їх до праці. Рух колективів комуністичної праці охоплює зараз половину трудящих Криворіжжя.

Але минуле й сучасне Криворіжжя ще не знайшло належного висвітлення на сторінках історичних праць. Між тим, цілком при-

родно, що інтерес широких мас цього краю до місцевої історії зростає. Щоб відповісти на нього, потрібні книги, які б розкрили широку картину героїчної боротьби і трудових звершень криворізьців на благо Батьківщини. Пропонована читачеві книга є спробою авторів, на основі вивчення творів В. І. Леніна, рішень Комуністичної партії та Радянського уряду, аналізу архівних джерел, публікацій документів, матеріалів преси та мемуарів, дати систематизований виклад історії міста, його минулого і сучасного та перспектив його розвитку в майбутньому.

Автори сподіваються, що їх скромна праця хоч якоюсь мірою виразить їх глибоку повагу до всіх, хто віддав життя за владу Рад, хто творчі сили й натхнення вклав у соціалістичне сучасне міста, хто сьогодні творить його недалеке комуністичне майбутнє.

Автори висловлюють глибоку подяку завідуючому партархівом Дніпропетровського обкому КП України П. М. Рашеву, директору Дніпропетровського обласного держархіву О. Г. Яременко, науковим працівникам цього архіву Л. П. Капкало та Б. Я. Бріккеру, науковим працівникам Криворізького історико-краєзнавчого музею І. О. Данилюк, Л. В. Гусевій і Н. М. В'язовській за подану при підготовці книги допомогу та А. Г. Шраменку — за виготовлені до неї фотографії.

I. Передісторія Криворіжжя

Територія сучасного Криворіжжя заселена здавна. Цьому сприяли природні умови, що існували в далеку давнину в північному Причорномор'ї: теплий клімат, повноводні ріки, багаті рибою, великі ліси з різним звіром, родючі ґрунти, печери в скелях численних балок, що могли стати притулком для людини. Розкопками, проведеними в 1866 році в печері балки Дубової, виявлені знаряддя праці, зброя та інші речі людини кам'яного віку. При земляних роботах на території Кривого Рога та поблизу нього ще й тепер знаходять нові докази давньої заселеності цього краю, хоч якихось певних поселень, що передували місту в найдавніші часи, досі не виявлено.

Пам'ятники матеріальної культури, знайдені при археологічних розкопках в Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській та інших областях України,

свідчать про існування в північному Причорномор'ї первісної людини десятки тисяч років тому. В першому тисячолітті до нашої ери в цих місцях проживали найближчі предки слов'ян — скоти, яких грецькі джерела називають скіфами.

Скіфи займались не лише землеробством і кочовим скотарством. Вони вміли виплавляти і обробляти залізо. Відзначаючи це, сучасники — грецькі історики і письменники (Геродот, Есхіл) — захоплювались високою якістю скіфських залізних виробів. Для виробництва заліза скіфи першими використали руди, відкриті ними на берегах Інгульця та Саксагані. Пізніше, під час досліджень Криворізького басейну, сліди давніх рудних розробок і залишки скіфських плавильних печей були знайдені в Дубовій і Червоній балках. Руда, що тут добувалась, вивозилась також в інші місця Скіфії. Зокрема, її доставляли в Кам'янське городище (біля Нікополя), що було одним з центрів скіфського металургійного виробництва.

На початку нашої ери територію на північ від Чорного моря населяли землеробські племена, яких письмові джерела називають слов'янами (антами). Слов'янські племена вели боротьбу проти готів, гунів та інших зовнішніх ворогів, що спустошували їх землі. Населення території, яку займає нині Криворіжжя, знаходилось на південній окраїні східнослов'янських земель, входило в воєнно-політичні союзи і державні об'єднання східних слов'ян.

У IX—XII ст. на східнослов'янських землях існувала могутня держава — Київська Русь — спільна колиска російського, українського і білоруського народів. Після розпаду Київської Русі на північно-східних слов'янських землях навколо Москви утворилась Російська держава. Західні князівства поклали початок Білорусії. Південно-

східні слов'янські землі створили Малу Русь, яка з XV ст. стала називатись Україною.

Протягом багатьох віків Південь України спустошували печеніги, половці, татаро-монголи, кримські татари, турецькі загарбники. Частина населення була знищена, частина захоплена в полон, перетворена в невільників. Ті, що залишились живими, рятуючись від знищення, кидали рідні місця і відходили в північні і західні райони. Південь України попав у руки турецького султана і його васала—кримського хана. Опустіли береги Дніпра, Інгульця, Саксагані. Північне Причорномор'я на довгі роки перетворилось у незаселене «Дике поле», куди згодом тікали від закріпачення селяни. Тут втікачі ставали вільними людьми, козаками. В середині XVI ст. вони утворили Запорізьку Січ, що займала обширні землі по обидві сторони Дніпра, відвойовані у турецьких і татарських загарбників. Січ була воєнно-політичним центром боротьби українського народу проти кріпосницького гніту і проти турецько-татарських та польських поневолювачів.

На запорізьких землях, крім воєнно-сторожових постів і укріплень, створювались зимівники, хутори та інші поселення, що постачали Січі необхідні припаси, давали людське поповнення. В XVII—XVIII ст. багато таких зимівників і хуторів виникло в долинах Інгульця, Саксагані, Жовтої та інших річок. Частина зимівників, що виникли в середині XVII ст. при злитті Інгульця і Саксагані, поклала початок існуванню Кривого Рога. Через сто років це було велике поселення. В 1781 році в ньому було 2184 жителі.¹

---

¹ Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. Т. VI. Херсонський уезд, Херсон, 1890, стр. 258—259.

Назва поселення Кривий Ріг настільки давня, що не збереглося ніяких документів про її виникнення. Але безсумнівно, вона має запорізьке походження. Існує легенда, що першим поселенцем тут був козак Ріг, який втратив у боях одне око і був прозваний Кривим Рогом. За іншим варіантом цієї легенди, козак був поранений в ногу і став кривим. Відійшовши від військових справ і заснувавши зимівник, козак Ріг назавжди поселився на берегах Інгульця і Саксагані. Від нього ніби і пішла назва зимівника, який скоро став хутором, а потім і селом. Ще інша легенда пов'язує назву цього села і сучасного міста з рельєфом місцевості, яка створює при впадінні Саксагані в Інгулець довгий кривий мис або «ріг», як називались такі миси у запорожців.

Розвитку Кривого Рога сприяло його розташування на одній з важливих запорізьких комунікацій — Кизикерменському шляху, який починався біля Кременчука і йшов через Зибке, Аннівку, Кривий Ріг і Кизикермень (Берислав) на Перекоп, зв'язуючи північні райони України з Запорізькою Січчю. На схід від міста проходив другий, Микитинський шлях. Цими шляхами в квітні 1648 року повсталі селяни і запорожці під проводом Богдана Хмельницького пройшли назустріч польському військовому авангарду С. Потоцького. В травні поблизу Кривого Рога, біля Жовтих Вод, повстанці вцент розбили польське військо. Ця перша перемога стала початком війни українського народу 1648—1654 років, що закінчилась визволенням з шляхетської неволі і возз'єднанням України з Росією.

Після ліквідації Запорізької Січі її землі, включаючи й Криворіжжя, роздавались царським офіцерам, колишній козацькій старшині, російському, українському та польському панству, колоністам. В околицях Кривого Рога Катерина II подарувала великі маєтки генералам

Текелію і Чорбі, князям Кочубею і Вітгенштейну, графу Безбородку, козацьким старшинам Сіромасі, Січовану, Білому та ін. Роздавали землі і наступники Катерини II — Павло I і Олександр I.

На одержані землі поміщики насильно переганяли селян з інших місцевостей, переважно з російських, українських і білоруських губерній. Так, поміщиця Диконська в кінці XVIII ст. привезла з Пензенської губернії 30 селянських сімей, виміняних на собак. Вони поклали початок селу Катеринівка або Диконка (тепер селище рудника імені Кірова). В 1808 році виникло село-колонія Ігулець. Генерал Рахманов у 1818 році на одержаній від Олександра I землі заснував село Олександрів Дар (Рахманівку), поселивши в ньому селян, вивезених сюди з Чернігівської губернії.¹ Таким же чином пізніше виникли Гданцівка, Довгинцево та інші села, які нині, як робітничі селища, входять до складу міста.

На той час населення Криворіжжя складалось з поміщиків, купців, торгівців, власників дрібних підприємств, що становили заможну верхівку, ремісників та селян. Селяни ділились на дві категорії. Колишні козаки стали державними селянами, що залежали від казни. Селяни, переселені поміщиками, були кріпосними. В 20-х роках XIX ст. в Кривому Розі, як і в Широкому, Шестерні та інших навколишніх селах, було створене аракеєвське військове поселення.² Після цього становище селян ще більше погіршало.

Історичні особливості виникнення і розвитку Криворіжжя, як і інших районів Півдня України, визначили

---

¹ Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. Т. VI, стор. 208—209, 256—257.

² А. Шмидт. Матеріали для географії и статистики России. Херсонская губерния. Т. I. Спб. 1863, стр. 477.

різноманітність національного складу його населення. Класи поміщиків і селян, а пізніше буржуазії та робітників формувались тут із українців, росіян, білорусів, поляків. Природно, що українці займали чимале місце серед цих класів. Все це беззаперечно спростовує брехливу «теорію» українських буржуазних націоналістів про «безкласовість» і «безбуржуазність» української нації.

В середині XIX ст. село Кривий Ріг було уже одним із значних сільськогосподарських і торговельних центрів південної України. В 1859 році в ньому проживало 3644 жителі. А в 1860 році Кривий Ріг, разом з кількома іншими селами південної України, став містечком. У цьому адміністративному акті відбилась визнання його зростаючої економічної ролі. Але ще понад двадцять років Криворіжжя залишалось переважно сільськогосподарським районом. Швидкий розвиток економіки цього району розпочався в 80-ті роки XIX ст. в зв'язку з відкриттям і розробкою залізної руди.

II. Народження басейну

Перші спроби дослідити мінеральні багатства Криворіжжя відносяться до другої половини XVIII ст. Відомо, що цими багатствами цікавився великий російський вчений М. В. Ломоносов. Академіки Гюльденштедт і Паллас після поїздки по півдню Росії відзначали великі запаси надр Новоросії, в тому числі й Криворіжжя. Академік В. Зуев, подорожуючи за дорученням Академії наук по Новоросії, восени 1781 року

відвідав Кривий Ріг і згодом перший вказав на наявність в його районі залізних руд і описав їх.¹

В кінці XVIII ст., за вказівкою правителя Новоросії Потьомкіна, детальне вивчення Криворізького рудного району було проведене професором природознавства Ливановим. Це дослідження підтвердило наявність залізних руд в басейні річок Інгульця і Саксагані. На основі висновків Ливанова передбачалось побудувати на березі Інгульця в Кривому Розі чавуноливарний завод.² Але цей план тоді не був здійснений.

У XIX ст. дослідженням і розвідкою покладів залізної руди в Криворізькому басейні займались ряд вчених, інженерів та краєзнавців-любителів.

Усі геологічні дослідження виявили величезні запаси високоякісної залізної руди. Разом з кам'яним вугіллям Донбасу їх можна було використати для створення потужної металургійної промисловості на Півдні Росії. Верхньодніпровський поміщик О. М. Поль намагався зацікавити цим царський уряд і російських капіталістів, щоб одержати кошти на відкриття залізорудного підприємства, але не знайшов у них підтримки. Тоді О. М. Поль звернувся до французького капіталу. В 1881 році було утворене французьке акціонерне «Товариство Криворізьких залізних руд». На землях, орендованих Полем за безцінь у селян на 85 років, товариство в 1881 році відкрило Саксаганський рудник (на території нинішнього рудоуправління імені Дзержинського).³ Це був

¹ Див. «Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 годах». Спб., 1787, стр. 268—270.

² Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. VI, стр. 369.

³ Там же, стр. 264—265; По Екатерининской жел. дороге. Вып. 1-й, Екатеринбург, 1903, стр. 21.

